

Ключевые слова: охрана культурного наследия, национальное законодательство, специальные органы охраны, министерство, памятки, указ, постановление, закон.

Руп О.І. State cultural heritage guard system of modern Ukraine: central organs of power

In the article the structure of the modern system of central authorities responsible for safeguarding of cultural heritage is reviewed and described.

Key words: cultural heritage protection, national legislation, special protection authorities, the ministry, order, decree, law.

УДК 2-773(477.43)«18/19»:726

І.О. СТАРЕНЬКИЙ

**Діяльність подільського духовенства
з охорони пам'яток архітектури в другій
половині ХІХ – на початку ХХ ст.**

У статті розглядається процес розгортання діяльності подільського духовенства щодо охорони пам'яток архітектури в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Подільська єпархія, Подільська духовна консисторія, духовенство, храм, пам'ятка архітектури, пам'яткоохоронна робота, Подільський єпархіяльний історико-статистичний комітет.

На сьогодні важливим завданням є вивчення історії пам'яткоохоронної роботи в Україні, в т.ч. й на Поділлі. Теми збереження пам'яток архітектури та містобудування торкалися в своїх працях О.О. Нестуля [1–4], Л.Д. Федорова [5], В.М. Волкова [6], Ж.Б. Касап [7], І.О. Старенький [8] й інші. Проте, участь подільського духовенства в галузі охорони пам'яток у ХІХ – на початок ХХ ст. залишається практично не вивченою. Повною мірою це стосується й охорони пам'яток архітектури. Тому мета даної статті – ліквідувати цю лакуну в історіографії.

Велику роль у збереженні пам'яток архітектури відіграв Подільський єпархіяльний історико-статистичний комітет, створений у 1865 р. [9] та в 1903 р. реформований у Подільське церковне історико-археологічне товариство. Проте, Комітет діяв не одноосібно, а у взаємодії з Подільською духовною консисторією та єпископами. Так, з ініціативи Комітету було встановлено порядок розбору старих храмів. Зазвичай причт або парафіяни через благочинного зверталися в консисторію, яка в свою чергу передавала клопотання для висновку до Комітету. Після цього Комітет розпочинав збір інформації про об'єкт, який підлягав знесенню, здійснював фотофіксацію екстер'єру й іконостасу, виготовляв плани та креслення. За твердженням Ю.Й. Сіцинського,

все це здійснювалося за сприяння консисторії, благочинних і причтів [10; 11]. Лише після збору інформації Комітет надав висновки щодо можливості розбору споруди. Юхим Йосипович із гіркотою констатував, що рішення про розбір давалися через необхідність, адже ні можливості, ні фінансових засобів підтримувати старі дерев'яні споруди, які самі собою, враховуючи особливість матеріалу, поступово та невідворотно руйнуються [12].

Завдяки заходам Комітету накопичувався значний матеріал у вигляді описів, малюнків, фотографій, креслень. Так, у 1899–1900 роках до Комітету надійшли запити консисторії щодо розбору 4 церков. Для опису та фотофіксації церкви в с. Латанці Вінницького повіту був відряджений протоієрей І.О. Шипович, Брацлавського собору – викладач Тульчинського духовного училища І.Є. Янушевський. Ю.Й. Сіцинський, використавши відрядження Імператорського Московського археологічного товариства, оглянув церкви в м. Калинівка Вінницького повіту та м. Яришів Могилівського повіту [13]. У 1901 р. розглядалося питання щодо розбору церкви в с. Болган Ольгопільського повіту. Ю.Й. Сіцинським було здійснено фотофіксацію екстер'єру й іконостасу цієї церкви [14]. У 1904 р. Подільське церковне історико-археологічне товариство розглядає питання щодо розбору церков у с. Москалівка Вінницького повіту, с. Метанівка Гайсинського повіту, с. Обжила Балтського повіту, с. Довжок Ямпільського повіту, с. Соломна Проскурівського повіту, с. Вонячин Літинського повіту, м. Яришів Могилівського повіту. На одному із засідань було вирішено зробити для музею Товариства макет церкви з м. Яришева, оскільки вона репрезентувала рідкісний п'ятикупольний тип дерев'яних храмів Поділля. Того ж року Товариство надало висновки консисторії щодо ремонту деяких старовинних храмів: сіл Старі Хутори і Лозна Вінницького повіту, Новоселиця і Дяковець Літинського повіту, с. Старе Поріччя Проскурівського повіту, с. Сліди Могилівського повіту, сіл Калачківці та Янівка Ушицького повіту [15]. В 1913 р. було розглянуто клопотання щодо розбору церков у с. Грузевиця Проскурівського повіту, с. Янушинці та м. Браїлів Вінницького повіту, с. Голодьки Літинського повіту, дзвіниці в с. Кришинці Брацлавського повіту [16; 17]. Не припинилася робота і з початком Першої світової війни. Так, у 1914 р. розглянуто питання щодо розбору храмів у селах Якушинці, Шереметки, Слобода-Носковецька, Косаківка Вінницького повіту, с. Степанівка Брацлавського повіту [18; 19].

Така налагоджена система щодо розбору та ремонту церков стала найкращою на той час в Україні та широко відомою. Це призвело до того, що Київське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва, членом якого був Ю.Й. Сіцинський [20], змушене було звернутися за допомогою до Юхима Йосиповича Сіцинського за роз'ясненнями щодо порядку розбору та ремонту церков, який існував на території Подільської губернії [21]. Відповідь

Юхима Йосиповича була заслухана на засіданні цього товариства 8 червня 1913 р. [22]. Згодом на пропозицію голови О.І. Мердера Товариство 7 березня 1915 р. схвалило рішення звернутися до Ю.Й. Сіциньського з подібним проханням, отримавши невдовзі від нього відповідь [23]. Голова Подільського церковного історико-археологічного товариства проінформував про порядок розбору та ремонту церков, виклавши також низку застережень. Юхим Йосипович із сумом констатував, що такі заходи «не завжди забезпечують збереження старожитностей» [24]. Він зазначав, що в дозволі на ремонт вказується, що можна робити, а чого не можна, але виконавці не завжди дотримувалися цих принципів, унаслідок чого «давні форми, дахи, купола, кам'яні стіни» змінювали свій вигляд. Так було з відомою Сутковецькою церквою в 90-х роках XIX ст., коли священник провів ремонт «на свій лад»: «давні форми дахів і куполів були спрощені» [25]. Те ж саме на початку XX ст. було зроблено з дерев'яною церквою в с. Чемериси Волозькі Могилівського повіту [26].

Діяльність Подільського церковного історико-археологічного товариства в галузі охорони пам'яток була помічена, що стала підставою для його фінансування з державного бюджету в період існування УНР. У пояснюючій записці Раді Народних Міністрів УНР І.І. Огієнко писав:

Товариство упорядкувало чудовий музей церковної старовини нашого Поділля, улаштувало при ньому бібліотеку зі значною кількістю надзвичайно рідкісних книжок і збрало багато матеріалів для висвітлення церковно-релігійного та загально-громадського життя Поділля і його давно минулого. 12 томів «Трудів» можуть служити найкращим свідком того, остільки корисною була праця Товариства в справі щодо наукового дослідження сучасного й минулого життя Поділля, збору та охорони пам'яток древности і історії краю [27; 28].

Урешті-решт, 21 січня 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР видала постанову: «Призначити Подільському церковному історико-археологічному товариству в Кам'янець-Подільському щорічну допомогу у розмірі п'ять тисяч (5 000) карбованців, починаючи з 1 січня 1919 року» [29; 30].

Певну роль у справі охорони пам'яток архітектури відіграли історико-статистичні описи церков і парафій Подільської єпархії. Здійснення таких описів мало й ідеологічне забарвлення, оскільки з приєднанням за другим поділом Речі Посполитої в 1793 р. подільських земель до Російської імперії, влада поставила собі мету провести деполонізацію та декатолизацію краю, ідеологічно й політично легітимізувати свою владу. Цій меті підпорядковувалися історико-статистичні описи церков і парафій Поділля, які створювалися представниками духовенства. Однак праця краєзнавців, пам'ятокознавців XIX – початку XX ст. дала набагато більші плоди й призвела до поступового формування у населення краю бережливого ставлення до пам'яток культури. Самі описи стали спробою дослідити пам'ятки та пов'язані з ними події

минулого, увічнити їх. Робота щодо складання описів контролювалася єпископом Подільським і Брацлавським, консисторією та благочинними й здійснювалися священиками, викладачами духовних навчальних закладів й членами Подільського єпархіального історико-статистичного комітету.

Для складання уніфікованих описів Павлом Троїцьким ще в 1862 р. було упорядковано «Програму для складання опису церков і парафій» [31], архимандритом Феогностом – «Програму для опису монастирів Подільської єпархії» [32]. Таку роботу ще в 50-ті роки XIX ст. започаткував Павло Гліщинський, але не завершив у зв'язку зі смертю [33]. Його узагальнені матеріали побачили світ на сторінках «Подольских епархиальных ведомостей». У цьому ж виданні друкувалися кращі тексти описів. Зокрема, протоієрей М.І. Яворовський опублікував велику кількість історико-статистичних описів міст і містечок, зокрема, с. Голубечого [34], м. Бара [35], м. Гусятина [36] тощо. В цих роботах знайшла глибоке відображення історія створення й особливості функціонування церков, їх значення в житті тієї чи іншої громади – що привертало увагу до місцевої святині, бажання її підтримувати та зберігати в належному стані. Вагомим було те, що в описах подавалася чітка прив'язка до місцевості та розміри споруд. Враховуючи, що багато церковних об'єктів не дійшли до нашого часу, інформація несе цінний пам'яткоохоронний матеріал через засоби фіксації. Найбільш концентровано він відображений в історико-статистичних описах с. Хрустова [37], м. Ладижина [38], м. Вінниці [39], м. Бара [40], м. Чорного Острова [41], м. Гайсина [42], м. Балти [43; 44], м. Ольгополя [45], м. Могилева [46], м. Летичева [47], м. Ямполя [48], Вінницького жіночого монастиря [49], с. Педьок [50], м. Татариська [51], м. Михалполя [52], с. Гуменців [53], м. Гусятина [54], с. Кугаївців [55], м. Городка [56], м. Чемерівців [57], м. Богополя [58], с. Нестоїта [59], с. Чорна [60], с. Поташна [61], с. Лісничого [62], с. Димитрашівки [63], с. Війтівки [64], с. Мошняг [65], с. Голубечого [66], м. Загнітова [67], с. Сумівки [68], с. Монастирського [69], м. Теплика [70], м. Тульчина [71], Архієрейського будинку в Кам'янці-Подільському [72], м. Печори [73], с. Субич [74], Барського Свято-Покровського монастиря [75], Сутковецької церкви-фортеці [76], с. Бакоти [77], Свято-Троїцької церкви м. Зінків [78], с. Кропивни, храмів Брацлава [79].

Публікація історико-статистичних описів відбувалася й на сторінках «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета», зокрема, в 1-му, 2-му, 6-му та 11-му випусках. У 90-х роках XIX ст. складання історико-статистичних описів набрало якісно нового характеру. Щоб не розпоршувати сили, було вирішено приступити до складання опису церков і парафій Кам'янецького повіту. Наслідком цієї роботи стало видання сьомого випуску «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета» (1895). Проте, в 1901 р. вийшов дев'ятий випуск «Трудов», де міс-

тилися описи усіх церков і парафій Подільської єпархії. Це видання стало апогеєм зібрання історико-статистичних описів. У ньому вміщено інформацію про всі існуючі на той час споруди церковної архітектури, а також багатий матеріал про неіснуючі будівлі, які з тих чи інших причин не збереглися на початок ХХ ст. Саме завдяки такому виданню відбулася популяризація пам'яток, приверталася увага до їх збереження.

Важливою традицією українського народу, що бере початок ще з часів Київської Русі, підтриманою подільським духовенством, було увічнення важливих історичних подій засобами церковної архітектури. Подільське духовенство взяло активну участь у будівництві храму в с. Шипка (Болгарія), Олександро-Невського собору в Кам'янці-Подільському, храмів у Овручі, Переяславі-Хмельницькому й інших. Але детально зупинятися на цьому напрямові немає потреби, оскільки він вже був темою окремої публікації [80].

Подією великої ваги став вихід у світ книги «Подолія», виданої почесним членом Подільського єпархіального історико-статистичного комітету П.Н. Батюшковым. Про цю книгу протоієрей М.І. Яворовський писав: «Заслуга опису Поділля П.М. Батюшкова в тому, що він звернув увагу на історичні пам'ятки, особливо на пам'ятки народно-релігійного життя, і, представивши чудові їх ілюстрації, підняв значення цих пам'яток в очах освіченої людини» [81]. У книзі описано фортифікаційні пам'ятки в Кам'янці, Меджибожі, Бакотський і Ладавський печерні храми, Сутковецьку церкву-фортецю, Іоанно-Предтеченську, Троїцьку та Петропавлівську церкви в Кам'янці-Подільському, низку дерев'яних святинь. Цінність дослідження П.Н. Батюшковым дерев'яних храмів полягала в тому, що таких церков була більшість на Поділлі й вони являли собою чудові пам'ятки церков подільського типу, в якому місцевий будівельний геній виражав високохудожній візантійський стиль. Як видно зі старовинних церковних і монастирських планів, такими церквами в минулих століттях була покрита вся Південно-Західна Україна. На той час кількість церков такого типу все більше й більше скорочувалася, знищуючись пожежами і замінюючись будівництвом церков північноросійського архітектурного стилю. Тому особливо цінне збереження хоча б у знімках цих священних пам'яток давньоруської старовини [82].

На початку ХХ ст. пам'ятокзнавство проходить етап наукового становлення на Поділлі й наближається до сучасного розуміння нами мети цієї наукової дисципліни. Водночас, активно розвивається процес самоідентифікації власної культури й усвідомлення загрози бездумного копіювання архітектури російського зразка.

Питання ролі та місця дерев'яної сакральної архітектури в системі архітектурних пам'яток краю стало предметом низки досліджень Ю.Й. Сіцинського. У статті «Исчезающий тип деревянных церквей» він із тривогою зазначав про зменшення кількості церков такого типу – важли-

вих пам'яток архітектури XVII–XVIII ст., храмів особливого архітектурного типу. Вони до того часу були маловивченими, й у науковому плані тільки останнім часом привернули увагу археологів і частково архітекторів [83]. На Поділлія приїжджав професор Київського університету Г.Г. Павлуцький. Як представник Московського археологічного товариства та редактор «Украинских древностей» він зібрав колекцію фотографічного матеріалу, креслень найдавніших церков й результати пошуків у формі двох доповідей виголосив на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця 30 листопада 1903 р. та 18 січня 1904 р. Г.Г. Павлуцький указував на необхідність вивчення таких храмів-пам'яток, адже щорічно ці пам'ятки церковного зодчества зникали одна за одною. Сильної шкоди пам'яткам завдавали непродумані перебудови, реконструкції [84]. Ю.Й. Сіцінський розумів, що зберегти ці старі споруди не було ніякої можливості, позаяк дерев'яний матеріал, який простояв 100–150 років, ставав непридатним, споруди перекошувалися, могли розвалитися. Він роз'яснював, що попри об'єктивний характер змін, на жаль, нові церкви будувалися не за старим типом, а шляхом запозичення проектів із різних альбомів російських церков, не властивих нашому регіону [85]. Юхим Йосипович наголошував, що як пам'яткоохоронний захід потрібно збирати якнайбільше фотографій, планів і креслень давніх храмів. Автор дав науковий аналіз українському дерев'яному церковному зодчеству, поділив дерев'яні церкви за кількістю куполів на кілька типів.

Найпоширенішими були трьохкупольні, які в плані складалися з трьох чотирикутників, вибудованих по лінії схід-захід, причому центральний чотирикутник був більший, ніж крайні, в яких знаходилися вівтар і притвор. Деколи зовнішні кути цих чотирикутників заокруглювалися. Церкви носили зрубний характер, причому знизу вони йшли цільним будівництвом, а вище переходили в три окремі зруби, що й утворювали три чотирикутники. Зовні зруб мав декілька ярусів, при чому нижня суцільна частина зазвичай мала два яруси, які відділялися великим навісом, що обходив навколо споруди й утворював галерею (опоясання). Куполи мали, зазвичай, 2 або 3 яруси, які розділялися між собою поясом із карнизом і навісом. Купола закінчувалися маківками та хрестами. Споруди цього типу в екстер'єрі не мали фронтонів й орнаментів, інколи мали різьблені карнизи.

Траплялися також однокупольні церкви. Від трьохкупольних вони відрізнялися тим, що замість двох крайніх куполів мали двоскатний дах, який іноді закінчувався невеликим трикутним фронтоном або заокругленням [86]. П'ятикупольні храми мали вже хрестоподібну форму. Були також дев'ятикупольні дерев'яні церкви, які в плані мали квадратну форму.

Невід'ємною частиною старих церков був п'ятиярусний високий іконостас, який вирізнявся багатством різьблення. Звичайним орнаментом колон царських воріт була вирізьблена лоза з гронами, котра за спіраллю обвивала колони; серед листя проглядали грона. На царських воротах лоза часто ніби

виростала з лежачої фігури. Цікавим було і розташування ікон в іконостасі. Внизу розташовувалися «місцеві ікони Спасителя та Богоматері», з правого боку храмова, а з лівого – поважного святого, переважно Св. Миколая. Влаштовувалися вони на 1,25–1,5 аршина (89–107 см) від підлоги. Вище розташовувалася ікона Спасителя на троні («Цар слави»), а обабіч – 12 апостолів. Ще вище зображувалася Богоматір із немовлям, з боків – пророки. Деякі іконостаси мали ще один ярус [87].

Дослідження Ю.Й. Сіцінського зберегло опис кількох зразків дерев'яної архітектури Поділля. Зокрема – церкви с. Паланки Ямпільського повіту, с. Могилівка (нині у складі м. Дунаївці) Ушицького повіту, с. Кацмазів Могилівського повіту, с. Вонячин Літинського повіту, с. Слобідка-Слишківська Могилівського повіту, с. Ярмолинці Гайсинського повіту, с. Довжок Ямпільського повіту [88].

Проблемі національного стилю української церковної архітектури 1907 року Юхим Йосипович Сіцінський присвятив працю «Южно-русское церковное зодчество», де зазначав: «До недавнього часу південноросійське церковне зодчество мало кого цікавило, пам'ятки його руйнувалися і безслідно гинули і навіть ніхто не складав некрологів цих вікових свідків народного життя» [89]. Ю.Й. Сіцінський піддав аналізу статтю Г.Г. Павлуцького про українське церковне зодчество в першому томі «Древностей Украины» (1905), де було вміщено матеріали й про Поділля. Передував цій роботі XI Археологічний з'їзд, де висловлено думку, що «пам'ятки української архітектури гинуть і безслідно зникають», тому виникла ідея видання досліджень, описів і малюнків старожитностей України. Завдяки голові з'їзду графині П.С. Уваровій із членів Київського історичного товариства Нестора-літописця була створена комісія для дослідження та опису пам'яток Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської та Полтавської губерній, роботу якої, як і видання «Древностей Украины», фінансово підтримав М.А. Терещенко, пожертвувавши 3000 рублів [90].

Дослідження на території Поділля проводив член Київського історичного товариства Нестора-літописця Ю.Й. Сіцінський. Його фото та записи були передані Комісії, де редагування матеріалів доручили професору Г.Г. Павлуцькому під безпосереднім керівництвом графині П.С. Уварової. У «Древностях Украины» було включено описи та малюнки 2 кам'яних і 7 дерев'яних церков Поділля: м. Яришева Могилівського повіту (XVIII ст.), с. Сутковець Летичівського повіту (церква-фортеця XV–XVI ст.), с. Чемериси Волозькі Могилівського повіту (дерев'яна трьох купольна церква), м. Зінькова Летичівського повіту (кам'яна церква XVI ст. та дерев'яна трьохкупольна 1769 р.), м. Дунаївці Ушицького повіту (дерев'яна трьохкупольна церква 1798 р.), передмість м. Вінниці (церкви Старої Вінниці 1746 р., Старих Хуторів 1726 р., Малих Хуторів (Педьок) 1783 р.) [91].

Також Ю.Й. Сіцінський у цій праці з точки зору збереження пам'яток проаналізував статті В. Карповича «Малороссийское церковное зодчество» та М. Філянського «Наследие Украины». Юхим Йосипович поділяв думку В. Карповича, що «там, де закінчується глибоко-мелодійна малоросійська пісня, там, де зародилися народні легенди про героїв, імена яких нам так само відомі і близькі, як імена героїв російських билин у глибокому селі, в зеленому хуторі треба шукати пам'яток самобутнього, позбавленого зовнішніх впливів народного мистецтва» [92]. Юхим Йосипович із сумом констатував, що багато старих церков ще підтримувалися духовенством через відсутність нових будов, а чимало стояли поруч із новими церквами нової, відміною від старої архітектури й чекали свого знищення [93]. Юхим Сіцінський не погодився з думкою В. Карповича, що «повного розквіту малоросійська архітектура досягає в трьохкупольних церквах, після чого кількість куполів збільшується і церкви починають втрачати загальнослов'янський тип, тому подальший розвиток слід швидше вважати занепадом, ніж розвиток малоросійського зодчества». Ю.Й. Сіцінський, наприклад, вважав дев'ятикупольну церкву «цілним завершеним зразком південноросійського архітектурного стилю», навівши для прикладу храм м. Новомосковськ Катеринославської губернії [94]. Він також не погодився з думкою професора Казанського університету В. Норбекова, що на українську архітектуру мали вплив пам'ятки північноросійського стилю («Православный собеседник», вересень 1903 р.), висловлюючи думку, що порівнюючи північні церковні споруди з південними церквами, не можливо не бачити суттєвої різниці самих стилі. Український храм – це замкнуте в собі суворе ціле; принцип українського зодчества полягає в тому, що окремі будівельні частини суворо підпорядковані загальному. Навпаки, північна дерев'яна архітектура зі своїми ганками, рундуками тощо, прагне більше до живописної декоративності, ніж до органічної єдності, тут кожна частина отримує самостійне значення, має індивідуальний характер. Українська архітектура менше живописна, ніж північна, має бути постановлена вище неї в ідейному плані. Прагнення руху вгору, відчуття сильного бажання неба стали основною думкою південноросійського будівельного мистецтва. Дивлячись на малоросійські храми, здається, що зодчі у своєму прагненні піднятися вище землі, у своєму прагненні до неба, йшли лише до однієї мети – піднімати все вище і вище у повітряний простір башти своїх церков. Їх купола нагадували парафіянам про небо, до якого повинні прагнути людські думки – в якій частині храму вони б не знаходилися. Пласкі ж стелі північних церков пригнічують ці пориви, повертають думки і почуття людей у буденне коло життя [95].

Ю.Й. Сіцінський наголошував на автентичному походженні української церковної архітектури: «Своєрідність форм південноросійської архітектури вказує прямо, що південноросійські храми вирости з тими тополями і липами, що їх оточують» [96]. Юхим Йосипович констатував, що такі церкви все

більше зникають – і на Поділлі, і в інших місцях. Такі церкви будувалися переважно до початку XIX ст. З XIX ст. стали будувати церкви за північно-російським зразком. Деякі з них є гарними зразками цього стилю, але багато представляють собою шаблонні будівлі, які відзначаються відсутністю смаку й розраховані на дешевизну й економність будівельного матеріалу [97].

Ю.Й. Сіцінський подав свої рекомендації щодо збереження старовинної церковної архітектури України:

1) при ремонтах старих церков зберігати їх своєрідний вигляд і не змінювати їх за шаблонним зразком, запозиченим із сусідньої переробленої церкви чи різних потертих архітекторських альбомів <...> не можна одягнути шанованого старця в невідповідний новомодний одяг;

2) бажано будувати церкви в старовинному стилі, що являється повністю усталеним і який можна вважати народним [98].

Юхим Йосипович зазначав: «Ми ніде не зустрінемо на Поділлі, щоб нова церква була побудована за старим зразком. Старий зразок зневажають як уніатський, мужицький, непристойний. Словом, у цьому випадку засвоюється деколи до української мови: як-то мова непристойна, мужицька, якась тарабарщина...» [99]. Проте, велику радість викликав у нього той факт, що влітку 1906 р. було закінчено будівництво великої дев'ятикупольної цегляної церкви в с. Плешівці Гадацького району на Полтавщині, яка за архітектурою наближалася до запорозького храму другої половини XVIII ст. у м. Новомосковськ Катеринославської губернії [100].

Як бачимо, вже на початок XX ст. пам'яткоохоронна діяльність на Поділлі пройшла етап наукового становлення, сформувалося коло професійних пам'яткознавців. На сьогодні нам варто було б звернутися до досвіду попередників, адже й досі йде процес спотворення та руйнації пам'яток сакральної архітектури.

Активну пам'яткоохоронну роботу також проводили особи, які не були представниками духовенства, але входили до Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. Одним із таких подвижників на ниві пам'яткоохоронної роботи був Юзеф Антоній Ролле. Він був серед тих ентузіастів, хто у січні 1890 р. заснував у Кам'янці-Подільському Давньосховище – перший на Поділлі офіційний історико-краєзнавчий музей [101; 102]. Найважливішою для нас є його трьохтомна праця «Zameczki podolskie na kresach multanskih», у якій чимало місця відведено опису пам'яток архітектури. В описі Жванецького замку Юзеф Ролле зазначав: «Спитаєте де замок? Сумно розповідати – в поневіряння пішов, мазанки позакривали його своїми почорнілими дахами <...> за декілька десятків літ наші наступники можуть і не уявити, де був кресовий замок...» [103]. Важливим було те, що автор звертав увагу на збереження не лише

об'єктів церковного зодчества, а й оборонно-фортифікаційних, популяризував їх, фіксував тогочасний стан, закликав охороняти унікальні пам'ятки минулого. Він намагався визначити причини їх руйнації, дорікав місцевому населенню, чіими руками часто руйнувалися пам'ятки. Важливе значення мав матеріал ілюстративний, в якому фіксувався стан споруд [104–106].

Ще одним поляком, який, будучи членом Комітету, надзвичайно багато зробив для дослідження та збереження пам'яток архітектури, був Олександр Миколайович Прусевич (1878–1944). Працюючи охоронцем музейних фондів, він практично став «правою рукою» Ю.Й. Сіцинського. У цей час він сформувався як професійний музеєзнавець, охоронець старожитностей. Нерідко мандрував краєм, О.М. Прусевич збирав пам'ятки матеріальної та духовної культури різних часів, комплектував ними музейні фонди, здійснював опис і каталогізацію, набув навиків реставрації та реконструкції пошкоджених історичних реліквій і раритетів, брав безпосередню участь у підготовці до видання «Опису предметів старовини».

У 1904 р. О.М. Прусевич опублікував на сторінках «Подольських єпархіяльних ведомостей» історичний нарис укріплень м. Кам'янець-Подільського. У статті на історичному тлі Кам'янця-Подільського він детально описав особливості середньовічної фортифікації Старого міста, подав характеристику забудови міських укріплень (Вірменський бастион, Польська та Руська брами, башти навколо півострова), багато уваги приділив замку. Водночас констатував плачевний стан історичних міських укріплень, які, за його словами, «розвалювалися на наших очах», запропонував місцевій владі виділити кошти на їх збереження «як окраси ландшафту міста» [107].

Головною працею О.М. Прусевича став історико-топографічний нарис про Кам'янець-Подільський, виданий у 1915 р. Він описав більшість тогочасних будівель міста, їх історію й архітектуру. Нарис гарно ілюстрований фотографіями, які дають уявлення про вигляд споруд, зокрема й тих, що на сьогодні не існують (наприклад, будинок Шадбея) [98].

Важливим напрямком пам'яткоохоронної роботи була фотофіксація архітектурних об'єктів. Так, у 1890 р. до Давньосховища було передано 24 фотографії, літографії та хромолітографії із зображенням пам'яток архітектури [108], у 1892 р. – 5 [109], у 1893 р. – 4 [110], у 1894 р. – 14 [111], у 1895 р. – 5 [112], у 1901 р. – 60 [113]. Найбільше фотографій було передано Михайлом (Міхалом) Йосиповичем Греймом (понад 150) та Юхимом Йосиповичем Сіцинським. Про останнього в доповіді Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва сказано: «Протоієрей Сіцинський у Кам'янці-Подільському працював незалежно від Московського археологічного товариства і Київського товариства Нестора-літописця. У нього вийшла

величезна й багата колекція знімків подільських церков» [114]. Цими матеріалами часто користувався професор Київського університету Г.Г. Павлуцький.

Активно співпрацювало духовенство в питаннях охорони пам'яток з різними світськими організаціями. Зокрема, налагодило тісні зв'язки з Проскурівським підвідділом Київського відділу Російського імператорського воєнно-історичного товариства, яким було здійснено вивчення решток фортеці в с. Сутківці. Для збору інформації про пам'ятки військової історії Підвідділ вирішив звернутися до парафіяльних священиків через єпископа Серафима. Водночас протоіерей Г. Сулима запропонував залучити до роботи науковців і громадських діячів, зокрема Ю.Й. Сіцинського та протоіерея І.О. Шиповича. З ініціативи протоіерея Г. Сулими зав'язалося листування Підвідділу зі священником с. Березки Ольгопільського повіту з метою збору інформації про розташовані там пам'ятки [115].

Тісною була співпраця подолян з Київським товариством охорони пам'яток старовини та мистецтва, членом якого був Ю.Й. Сіцинський та інші діячі краю. У Статуті Товариства п. 2 проголошував: «Райони діяльності Товариства охоплюють Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Полтавську, Херсонську, Мінську, Люблінську, Гродненську, Катеринославську та Бессарабську губернії» [116; 117]. Завдяки членам Товариства від Поділля було зібрано інформацію про архітектуру Сатанова, підземелля в с. Кринички Кам'янецького повіту [118], замкову церкву в м. Хмільник, синагогу XVIII ст. у м. Городок, пам'ятки міст Бару та Ямполя, Сутковецьку церкву, Меджибізьку фортецю, церкву с. Василівка Брацлавського повіту, підземелля в с. Рахни Лісові Ямпільського повіту [119]. Велике занепокоєння у членів Товариства викликав обвал стіни в Кам'янецькій фортеці, що стався у 1913 р. [120; 121]. У співпраці з місцевим активом Товариство здійснило огляд фортеці в м. Жванець й підготувало кошторис для її реставрації [122].

Значного піднесення набула охорона пам'яток архітектури в 1917–1920 роках, оскільки на той час Кам'янець-Подільський стає одним із головних центрів країни, а в червні-липні 1919 р. – навіть столицею УНР. На передових позиціях у порятунку рухомих і нерухомих пам'яток виявилися члени Подільського церковного історико-археологічного товариства голова Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва Міністерства народної освіти УНР П.В. Клименко та Міністр народної освіти, згодом Міністр віросповідань, Головноуповноважений уряду УНР І.І. Огієнко.

У період існування Української Держави міською думою Кам'янця-Подільського, на пропозицію керівника польської фракції Антона Шульмінського, було прийнято рішення визнати мінарет поблизу Кафедрального костелу «пам'яткою суспільного значення» та закрити про-

їзд для автомобілів на подвір'я поблизу цього храму. В серпні 1918 р. було порушено питання про очистку фортеці та створення там музею, але його вирішення було відкладено на невизначений час [123]. Однак найбільш активна діяльність розгорнулася в період Директорії УНР, особливо, коли Кам'янець-Подільський став тимчасовою столицею УНР.

У 1919 р. М.Ф. Біляшівський звернувся до повітового комісара м. Летичева із запитом про стан фортеці в м. Меджибіж і проханням надіслати її фото. Микола Федотович наголосив, що «обов'язок адміністрації в тому, щоб цьому пам'ятникові ніяка шкода не чинилась, не розбиралось би каміння, не робилося б хижацьких розкопок і т.і.». У випадку, коли замковим чи іншим пам'яткам старовини містечка загрожувала небезпека, просив негайно повідомляти його [124]. Такі ж звернення адресувалися комісару м. Літина щодо Пилявського замку [125], комісару м. Проскурова щодо Сатанівського замку [126].

Часто повітові управи зверталися до уряду та Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва узяти під опіку пам'ятки архітектури. Так, Гайсинська повітова управа зверталася з проханням взяття під охорону мастків Ярошинського в м. Куні, Черномського в с. Комарівці, Потоцького в м. Теплик, Ярошинського в м. Кіблинці [127]. Агроном Літинського повіту звертався з проханням зберегти пам'ятки архітектури у селах Чернятин, Северинівка, Манаківці, Рів, Качанівка, м. Стара Синява [128]. Голова Волочиської волосної управи І. Сіров прохав зберегти не пограбований масток у с. Копачівка [129].

У 1919 р. Летичівська повітова управа прохала про передачу Меджибізької фортеці під культурно-просвітницьку установу. Формально замок був переданий «Просвіті», але реально знаходився в підпорядкуванні районного начальника інженерного відділу Міністерства військових справ, що мешкав на той час у Проскурові [130].

У 1919 р. кам'янець-подільська «Просвіта», до складу якої входив Ю.Й. Сіцинський, звернулася до Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва з проханням звернути увагу на стан Старої фортеці, наголошуючи, що «вона є надзвичайно цінним пам'ятником старовини на Поділлі». Оскільки шкода фортеці була завдана перебуванням у ній військових, то пропонувалося просити «військовий уряд» виділити кошти на ремонт. Зверталася увага на необхідність негайного ремонту споруди, яка являє собою «сумну картину руїни» та свідчила про «нашу некультурність». Члени «Просвіти» зазначали: «Як не звернути уваги на теперішнє становище замку, то для нас, jako українців, ця справа може бути навіть ганьбою, бо кожний культурний нарід повинен охороняти пам'ятки свого минулого» [131]. Пропонувалося асигнувати 25000 карбованців для облаштування у фортеці музею чи архіву [132]. Урядом була призначена комісія для обмірів фортеці, яку очолив начальник культурно-просвітницької управи Генштабу М. Лорченко [133], створена ця комісія

8 липня 1919 р. розпорядженням Міністра народної освіти УНР за № 27/1297 під назвою «Комісія по обмірам та вивленню бойової межі Турецької фортеці в м. Кам'янці». Товариш Міністра народної освіти Петро Холодний закликав Івана Огієнка та колектив Кам'янець-Подільського державного українського університету взяти участь у роботі Комісії [134]. Петро Холодний закликав начальника залогі м. Кам'янця-Подільського Федора Колодія взяти на себе обов'язки голови Комісії, але поки-що не вдалося встановити результати її діяльності [135]. Відомо, що 5 серпня 1919 р. наказом Міністерства народної освіти за підписом П. Холодного (№ 37/1793) було створено комісію з питання відновлення та подальшого використання Старої фортеці [136]. Проте, втілити в життя добрі наміри завадили воєнно-політичні дії.

29 січня 1920 р. сталася пожежа в Палаці губернатора, на яку болісно відреагував Ю.Й. Сіцинський:

Знищили ту величність, що мав той будинок в первістнім вигляді. Здається, в той же час, при тому же губернаторові [70-ті рр. XIX ст. – *авт.*], були знищені деякі і інші пам'ятки старовини в Кам'янці: в замку знесена брама, що була при в'їзді від Підзамча, знесені башти, що стояли на кінцях Турецького мосту. Коли в 1842 р. в Кам'янці був царь Микола I, то дав наказ нічого не рухати з фортифікацій міста і берегти замок, але той наказ забули, і нищили пам'ятки старовини немилосердно. І так робилося до останніх часів... [137].

У 1920 р. з остаточним установленням радянської влади на Поділлі, діяльність подільського духовенства з охорони пам'яток архітектури, особливо сакральної, була згорнута, а в 1930-ті роки зведена нанівець. Лише на Кам'янецьчині були закриті та піддані поступовій руйнації церкви в селах Рункошів, Руда, Конилівка, Бакота, Колодіївка, Ходорівці, Рихта, Кадіївці, Цвіклівці, Пиживка, Привороття, Борсуки, Студениця [138], Субич, Жванець, Гуменці, Голосків [139], Дерев'яни, Княжпіль, Шутнівці, Кудринці, Фурманівка, Цибулівка, Княгинин [140], Нагор'яни, Демшин [141], Архієрейську, цвинтарну церкви, Тринітарський та Кафедральний костели в Кам'янці-Подільському [142; 143]. Низку храмів, зокрема – Іоанно-Предтечинський [144], Свято-Троїцький, Олександро-Невський та Казанський у Кам'янці-Подільському взагалі було знищено [145].

Отже, духовенство як елітарна частина подільської громади взяло активну участь у збереженні пам'яток архітектури, переважно церковної. Здійснювалися пам'яткоохоронні заходи шляхом фотофіксації церков, ремонту, догляду, реконструкції, будівництва храмів-пам'ятників. Усе це мало значні масштаби, що дає можливість стверджувати: завдяки старанням духовенства до нашого часу збереглися такі унікальні пам'ятки церковної архітектури, як Миколаївська церква в Кам'янці-Подільському XIV ст., Сутковецька церква-фортеця XV–XVI ст. й інші. Водночас варто зауважити, що окремі

представники духовенства інколи мимоволі сприяли й руйнації архітектурних пам'яток, переважно дерев'яної сакральної архітектури, приймаючи рішення не про реставрацію, а розбір старих і будівництво нових церков за зразком російських храмів, втрачаючи регіональну особливість і цінність. Ці процеси почали регулюватися після створення Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, який згідно з розпорядженням глави єпархії, обслідував, проводив фотофіксацію об'єктів, давав свої висновки про долю споруд.

Аналіз тогочасних публікацій дає підстави стверджувати, що на початку ХХ ст. активізувалося теоретичне осмислення ролі та місця пам'яток старовини, необхідності пошуку ефективних форм і методів популяризації охорони пам'яток архітектури. Важливу роль у цій справі відігравали Ю.Й. Сіцинський, Й.Й. Ролле, О.М. Прусевич, М.Й. Грейм й інші. Потужного розвитку пам'яткоохоронна справа на Поділлі набула в період Української революції 1917–1920 років, особливо коли Кам'янець-Подільський став тимчасовою столицею УНР і тут зібралися кращі представники тогочасної української інтелігенції, активні пам'яткоохоронці П.В. Клименко, І.І. Огієнко, Д.І. Дорошенко й інші.

Джерела та література

1. *Нестуля О.О.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) / О.О. Нестуля ; НАН України, Ін-т іст. України та ін. – К. ; Полтава, 1994. – 240 с.
2. *Нестуля О.О.* Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури: 1917–1920 рр. / О.О. Нестуля ; Полтав. наук. т-во краєзнавців та ін. – Полтава, 1993. – 90 с.
3. *Нестуля О.О.* Доля церковної старовини в Україні: 1917–1941 рр. / О.О. Нестуля ; НАН України, Ін-т іст. України. – К., 1995. – Ч.1 : 1917 р. – середина 20-х рр. – 280 с.
4. *Нестуля О.О.* Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.): Зб. док. і матер. / О.О. Нестуля (авт.-упоряд.); В.О. Горбик (відп. ред.) ; НАН України, Ін-т іст. України. – К. : Ін-т іст. України, 2008. – 319 с.
5. *Федорова Л.Д.* Теоретичні та правові питання збереження культурної спадщини в діяльності пам'яткоохоронних структур України (1910-ті рр.) / Л.Д. Федорова // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 91–106.
6. *Волкова В.М.* Роль історико-статистичного комітету в формуванні Кам'янець-Подільського Давньосховища / Валентина Волкова // Збірник матеріалів всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори – 2006», 2010. – С. 19–26.
7. *Касап Ж.Б.* Історико-культурна спадщина Кам'янець-Подільського та її охорона в діяльності і працях Олександра Прусевича. (До 130-річчя від дня народження вченого) / Ж.Б. Касап // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський : Оіом, 2008. – Т. XI. – С. 417–423.
8. *Старенький І.О.* Внесок подільян у будівництво храму в с. Шипка (Болгарія) та Олександроневського собору в Кам'янці-Подільському / І.О. Старенький // Матер. XIII Подільської істор.-краєзн. конф. (18–19 лист. 2010 р.). – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 218–323.
9. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф. Р-3333, оп. 1, спр. 24, арк. 1–1 зв.
10. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДАК України), ф. 725, оп. 1, спр. 66, арк. 22 зв.
11. *Сецинский Е.И.* Исчезающий тип деревянных церквей / Е. Сецинский // Труды Подольского

- церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск: Тип. С.П. Киржацкого, 1904. – Вып. X. – С. 394–395.
12. Там само. – С. 395.
 13. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1897-1900 гг. // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям (далі – ПЕВ). – 1901. – 14 апр. (№ 15). – С. 6.
 14. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1901 год // Там само. – 1902. – 22 июня (№ 24–25). – С. 211.
 15. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1904 год // Там само. – 1905. – С. 3.
 16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2582, оп. 1, спр. 182, арк. 89б зв.
 17. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1913 год. – Каменец-Подольск : Тип. Св.-Троицкого братства, 1914. – С.4.
 18. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 182, арк. 90 зв.
 19. Отчет Подольского церковного историко-археологического общества за 1914 год. – Каменец-Подольск : Тип. Св.-Троицкого братства, 1915. – С. 5.
 20. ЦДАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 10. арк. 3 зв.–4.
 21. Там само, спр. 3, арк. 106 зв.–107.
 22. Там само, арк. 154 зв.
 23. Там само, спр. 66, арк. 21–22 зв.
 24. Там само, арк. 21.
 25. Там само, арк. 21 зв.
 26. Там само.
 27. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 89, арк. 3–3 зв.
 28. Там само, ф. 3689, оп. 1, спр. 15, арк. 44–44 зв.
 29. Там само, ф. 1065, оп. 1, спр. 89, арк. 2.
 30. Там само, ф. 3689, оп. 1, спр. 15, арк. 45.
 31. *Троицкий П.* Программа для составления описей церквей и приходов / П. Троицкий // Там само. – 1866. – 15 янв. (№ 2). – С. 58–59.
 32. *Кошель О.М.* Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865–1920) / Олексій Кошель ; Центр дослідження історії Поділля Ін-ту іст. України НАН України. – К. ; Кам'янець-Подільський : Центр подізнавства, 1998. – С. 14.
 33. ДАХО, ф. Р-3333, оп. 1, спр. 24, арк. 2 зв.
 34. *Яворовський Н.И.* Историко-статистическое описание церкви и прихода с. Голубечево Ольгопольского уезда / Н.И. Яворовский // ПЕВ. – 1872. – 15 апр. (№ 8). – С. 280–303; 1 мая (№ 9). – С. 318–346.
 35. *Яворовський Н.И.* Историко-статистическое описание заштатного города Бара и заштатного Барского Свято-Покровского монастыря / Н. Яворовский // Там само. – 1875. – 15 июня (№ 12). – С. 356–369; 15 авг. (№ 16). – С. 473–484; 1 сент. (№ 17). – С. 502–512; 15 сент. (№ 18). – С. 533–548.
 36. *Яворовський Н.И.* Историко-статистическое описание местечка Гусятина и церквей его / Н.И. Яворовский // Там само. – 1876. – 1 окт. (№ 19). – С. 206–208; 15 окт. (№ 20). – С. 209–216; 1 нояб. (№ 21). – С. 217–224.
 37. *Литвиновский А.* Историко-статистическое описание села Хрустовой Ольгопольского уезда Подольской епархии // Андрей Литвиновский // Там само. – 1862. – 15 авг. (№ 16). – С. 522–523.
 38. Историко-статистическое описание местечка Ладыжина Гайсинского уезда // Там само. – 1 нояб. (№ 21). – С. 696.
 39. *Орловский М.Я.* Историческое описание Винницы, уездного города Подольской губернии /

- Михаил Орловский // Там само. – 1863. – 15 апр. (№ 8). – С. 310.
40. Орловский М.Я. Историческое описание заштатного города Бара Подольской губернии Могилевского уезда / Михаил Орловский // Там само. – 15 сент. (№ 18). – С. 729.
 41. Орловский М.Я. Историческое описание местечка Черноострова Проскуровского уезда Подольской губернии / Михаил Орловский // Там само. – 15 окт. (№ 20). – С. 780–787.
 42. Орловский М.Я. Историческое описание уездного г. Гайсина Подольской губернии / Михаил Орловский // Там само. – 1 дек. (№ 23). – С. 887.
 43. Историко-статистическое описание города Балты Подольской епархии // Там само. – 1863. – 1 марта (№ 5). – С. 158–161.
 44. Родзяновский И. Историко-статистическое описание приходской Св.-Николаевской церкви, находящейся в городе Балте / Иоанн Родзяновский // Там само. – 1872. – 15 мар. (№ 16). – С. 224–226.
 45. Орловский М.Я. Историческое описание уездного г. Ольгополя Подольской губернии / Михаил Орловский // Там само. – 15 апр. (№ 8). – С. 261.
 46. Орловский М.Я. Историческое описание уездного г. Могилева Подольской губернии / Михаил Орловский // Там само. – 1 июня (№ 11). – С. 374.
 47. Орловский М.Я. Историческое описание уездного г. Летичева Подольской губернии / Михаил Орловский // Там само. – 15 июля (№ 14). – С. 507–508.
 48. Орловский М.Я. Историческое описание уездного г. Ямполья Подольской губернии / Михаил Орловский // Там само. – 1 сент. (№ 17). – С. 587.
 49. Историко-статистическое описание Винницкого женского монастыря, состоящего в местечке Браилове Подольской епархии // Там само. – 1869. – 15 янв. (№ 2). – С. 64–68.
 50. Историко-статистическое описание прихода и церкви предградия города Винницы Педек и приписной деревни Тяжилов // Там само. – 1869. – 1 апр. (№ 7). – С. 294–303.
 51. Историко-статистическое описание местечка Татариск Ушинцкого уезда // Там само. – 1 июля (№ 14). – С. 623–624.
 52. Историко-статистическое описание церкви и прихода м. Михалполя Летичевского уезда // Там само. – 1 сент. (№ 17). – С. 723.
 53. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Гуминец Каменецкого уезда // Там само. – 15 сент. (№ 18). – С. 771–772.
 54. Историко-статистическое описание церкви и прихода местечка Гусятина Каменецкого уезда // Там само. – 1 окт. (№ 19). – С. 801–802.
 55. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Кугайовец Каменецкого уезда // Там само. – 15 окт. (№ 20). – С. 832–833.
 56. Историко-статистическое описание местечка Грудок Каменецкого уезда // Там само. – 1 нояб. (№ 21). – С. 864.
 57. Историко-статистическое описание церкви Подольской епархии Каменецкого уезда м. Чемеровец // Там само. – 1870. – 15 янв. (№ 2). – С. 54.
 58. Историко-статистическое описание прихода и церкви Подольской епархии Балтского уезда местечка Богополя // Там само. – 1 мая (№ 9). – С. 130–131.
 59. Историко-статистическое описание села Нестоитой Балтского уезда // Там само. – 15 июня (№ 12). – С. 323.
 60. Историко-статистическое описание села Чорной Балтского уезда // Там само. – 1871. – 15 сент. (№ 18). – С. 746–748.
 61. Историко-статистическое описание села Поташны Ольгопольского уезда // Там само. – 1872. – 1 февр. (№ 3). – С. 108–111.
 62. Левицкий Н. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Лесничего Ольгопольского уезда / Николай Левицкий // Там само. – 15 февр. (№ 4). – С. 146.
 63. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Димитрашовки Ольгопольского уезда // Там само. – 15 февр. (№ 4). – С. 149.
 64. Корсовецкий И. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Войтовки

- Ольгопольского уезда / Иоанн Косровецкий // Там само. – 1 марта (№ 5). – С. 188–189.
65. Рудзкий В. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Мошняг Балтского уезда / Владимир Рудзкий // Там само. – 15 мар. (№ 16). – С. 235.
66. Яворовский Н.И. Историко-статистическое описание церкви и прихода с. Голубечево... – С. 324–326.
67. Долинский С. Историко-статистическое описание Св.-Михайловской церкви прихода м. Загниткова Ольгопольского уезда / Стефан Долинский // ПЕВ. – 1872. – 1 июня (№ 11). – С. 426–434.
68. Историко-статистическое описание церкви и прихода местечка Пищанки Ольгопольского уезда Подольской церкви // Там само. – 1873. – 1 февр. (№ 3). – С. 121.
69. Историко-статистическое описание села Монастырского Брацлавского уезда // Там само.. – 15 мая (№ 10). – С. 348–350.
70. Историко-статистическое описание местечка Теплика Гайсинского уезда // Там само. – 1 авг. (№ 15). – С. 543–544.
71. Историко-статистическое описание местечка Тульчина Брацлавского уезда // Там само. – 1 окт. (№ 19). – С. 641–644.
72. Симашкевич М.В. Подольский архиерейский дом / М–н С–ч // Там само. – 1874. – 15 янв. (№ 2). – С. 27–40; 1 февр. (№ 3). – С. 59–69; 15 февр. (№ 4). – С. 74–84; 1 мар. (№ 5). – С. 91–99.
73. К историко-статистическому описанию местечка Печоры Брацлавского уезда Подольской епархии // Там само. – 1884. – 31 марта (№ 13). – С. 269.
74. Сулковский И.С. Субоч (Ушицкого уезда) и его пещеры / Иосиф Сулковский // Там само. – 1887. – 27 июня (№ 26). – С. 621–622.
75. Сказание о подольском городе Баре и Барском Свято-Покровском монастыре // Там само. – 12 сент. (№ 36–37). – С. 842–847.
76. Сецинский Е.И. Древнейшие православные церкви в Подолии. Церковь-замок в с. Сутковцах Летичевского уезда / Е. Сецинский // Там само. – 1889. – 14 янв. (№ 2). – С. 53.
77. Сецинский Е.И. Бакота – древняя столица Понизья / Е. Сецинский / Там само. – 1889. – 17 нояб. (№ 46). – С. 1130–1137; 24 нояб. (№ 47). – С. 1175–1184; 1 дек. (№ 48). – С. 1202–1212; 8 дек. (№ 49). – С. 1235–1241.
78. Сецинский Е.И. Древнейшие православные церкви в Подолии. Свято-Троицкая церковь в м. Зинькове Летичевского уезда / Е. Сецинский // Там само. – 1890. – 21 апр. (№ 16). – С. 301–308; 28 апр. (№ 17). – С. 319–324.
79. Григоренко Г. Город Брацлав и его храмы / Г. Григоренко // Там само. – 1895. – 20 дек. (№ 50–51). – С. 1299–1304; 1896. – 8 янв. (№ 2). – С. 41–44; 22 янв. (№ 4). – С. 95–99; 12 февр. (№ 70). – С. 143–149.
80. Старенький І. О. Вказ. Праця.
81. Яворовский Н.И. О значении исторического иллюстрированного описания Подолии / Н.Я. // Там само. – 1892. – 28 марта (№ 13). – С. 215.
82. Там само. – С. 216.
83. Сецинский Е. И. Исчезающий тип... – С. 393.
84. Там само. – С. 393–394.
85. Там само. – С. 394.
86. Там само. – С. 396–397.
87. Там само. – С. 398–399.
88. Там само. – С. 400–416.
89. Сецинский Е.И. Южно-русское церковное зодчество / Е. Сецинский // Православная Подолия. – 1907. – 25 февр. (№ 7–8). – С. 155.
90. Там само. – С. 155.
91. Там само. – С. 158–159.

92. Там само. – С. 162.
93. Там само. – С. 162.
94. Там само. – С. 164–165.
95. Там само. – С. 166–167.
96. Там само. – С. 168.
97. Там само. – С. 169–172.
98. Там само. – С. 174.
99. Там само. – С. 174.
100. Там само. – С. 176.
101. ДАХО, ф. Р-3333, оп. 1, спр. 34, арк. 1.
102. Прокопчук В.С. Йосип Ролле – красзнавець Поділля / В.С. Прокопчук // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький : Поділля, 1999. – С. 503.
103. *Старенький І.О.* Юзеф Ролле про охорону пам'яток / Ігор Старенький // Студентський меридіан. – 2011. – 6 травня (№ 1695–1699). – С. 15.
104. *D-r Antoni J. (Rolle).* Zameczki podolskie na kresach multanskich / D-r Antoni J. – Wyd. 2-e, przerobione. – Warszawa – Krakow, 1880. – Т. I. – 308 s.
105. *D-r Antoni J. (Rolle).* Zameczki podolskie na kresach multanskich / D-r Antoni J. – Wyd. 2-e, przerobione. – Warszawa – Krakow, 1880. – Т. II. – 304 s.
106. *Dr. Antoni J. (Rolle).* Zameczki podolskie na kresach multanskich / D-r Antoni J. – Wyd. 2-e, przerobione. – Warszawa – Krakow, 1880. – Т. III. – 290 s.
107. *Касап Ж.Б.* Вказана праця. – С. 419–420.
108. *Сецинский Е.И.* Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковного Древнехранилища за 1890 год / Е. Сецинский // ПЕВ, часть неоф. – 1891. – 16 мар. (№ 11). – С. 6–15.
109. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища за 1892 год // Там само. – 1893. – 20 мар. (№ 12). – С. 246–248.
110. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища за 1893 год // Там само. – 1894. – 16 апр. (№ 16). – С. 7–9.
111. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1894 год // Там само. – 1895. – 22 апр. (№ 16). – С. 254–260.
112. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1895 год // Там само. – 1896. – 18 мая (№ 19–20). – С. 397–398.
113. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1901 год // Там само. – 1902. – 22 июня (№ 24–25). – С. 214–215.
114. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 89, арк. 4 зв.
115. *Кух О.М.* Київський відділ Російського імператорського воєнно-історичного товариства: подільський вектор діяльності (1911–1914 рр.) / О.М. Кух, В.Б. Стецюк // Матеріали XIII Подільської історико-красназничої конференції (18-21 листопада 2010 року). – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 67–69.
116. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 1, арк. 5.
117. Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – К. : Тип. округ. штаба, 1910. – С. 3.
118. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 10, арк. 10.
119. Там само, спр. 105, арк. 9–34 зв.
120. Там само, арк. 16–22.
121. Устав Киевского общества... – С. 3.
122. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 105, арк. 38–46.

123. *Нестеренко В.А.* Діяльність Кам'янець-Подільської міської думи наприкінці 1917–1918 рр. / В.А. Нестеренко // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Січинського та Володимира Січинського : зб. матеріалів міжн. наук.-красн. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження Ю. Січинського і 115-річчю від дня народження В. Січинського. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – С. 304.
124. ЦДАВО, ф. 3689, оп. 1, спр. 14, арк. 5–5 зв.
125. Там само, арк. 6–6 зв.
126. Там само, арк. 7–7 зв.
127. Там само, арк. 10–10 зв.
128. Там само, арк. 11.
129. Там само, арк. 31.
130. Там само, арк. 92–93, 116.
131. *Александр.* Кам'янецький замок та заходи щодо його охорони / Александр // Трудова громада. – 1919. – 16 серп. (№ 39). – С. 5–6.
132. Там само. – С. 6.
133. ЦДАВО України, ф. 3689, оп. 1, спр. 14, арк.. 56.
134. Там само, спр. 10, арк. 48.
135. Там само, арк. 49–50.
136. Там само, арк. 53.
137. *Січинський Ю.Й.* Губерніяльний будинок. (Історична замітка) / Є.С. // Наш шлях. – 1920. – 7 лют. (№ 23). – С. 2.
138. ДАХО, ф. Р-335, оп. 1, спр. 394, арк. 73, 85 зв., 87, 90, 152, 165 зв.–166, 175 зв.
139. Там само, спр. 395, арк. 439–441.
140. Там само, спр. 547, арк. 76–86, 477.
141. Там само, спр. 552, арк.. 139–143.
142. Там само, спр. 395, арк. 331.
143. Там само, спр. 547, арк.. 191.
144. Там само, спр. 394, арк.. 405.
145. *Задорожник А.Б.* Казанський собор у Кам'янці-Подільському / Задорожник А., Копилов С., Петров М. – Кам'янець-Подільський : Мошак М.І., 2007. – С. 25.

***Старенький І.А.* Деятельность подольского духовенства по охране памятников архитектуры во второй половине XIX – начале XX в.**

В статье рассматривается процесс развития деятельности подольского духовенства относительно памятников архитектуры во второй половине XIX – в начале XX в.

Ключевые слова: Подольская епархия, Подольская духовная консистория, духовенство, храм, памятник архитектуры, памятникоохранительная работа, Подольский епархиальный историко-статистический комитет.

***Staren'kiy I.O.* Activities of clergy of Podillya in the protect of public monuments in the second half of the 19 – early 20 century**

In the article scrutinize process develop work clergy of Podillya about security the monuments architecture in the second half XIX – at the beginning XX century.

Key words: Diocese of Podillya, Ecclesiastical consistory of Podillya, clergy, church, the monuments architecture, protect of monuments, Historic-statistical committee of Podillya.